

فضاهایی که زمان در آنها متوقف می‌شود

مقایسه حس فضا در "باغ فین" کاشان با "مقبره خواجه عبد درون" سمرقند

at_igh@yahoo.com

عطیه غفوری / کارشناس ارشد معماری منظر

هنگام مواجهه با یک فضای معماری، احساسی که در انسان ایجاد می‌شود، معلول معیارهای متعددی است که گستره آن از ماهیت و کیفیت فضایی طرح تا ذهنیت معمار در زمان خلق فضا و ویژگی‌های روانی و تجربه‌های شخص بازدیدکننده را در بر می‌گیرد. در این میان، تنها معیار قضاوت ما از اثر معماری - به صورت عام - و بدون در نظر گرفتن ذهنیت خلق‌کننده فضا، کالبد آن است. احساس ما در فضا وابسته به کیفیت‌هایی است که از نوع عناصر فضا، رابطه بین آنها و شیوه ادراکشان پدید می‌آید. در حقیقت، ویژگی‌های فضا، کیفیت‌هایی را پدید می‌آورد که احساس شخص در مواجهه با فضا، متأثر از آنها است. در میان فضاهایی که در طول دوران زندگی خود با آنها روبرو می‌شویم، فضاهایی وجود دارد که گویی زمان در آنها متوقف می‌شود؛ فضاهایی که ما را وادار به نشستن می‌کنند و به خود فرو می‌برند. احساساتی چون آرامش، سکون، تأمل‌برانگیزی و بی‌زمانی در کامل‌ترین شکل خود در «باغ‌های ایرانی» محقق می‌شود. فضاهایی چون مقبره «خواجه عبد درون» و «خواجه احرار ولی» در آسیای مرکزی نیز، بدون داشتن پیچیدگی‌های کالبدی، احساس مشابهی را ایجاد می‌کنند.

این نوشتار که محصول سفر به آسیای مرکزی است به بررسی تطبیقی عوامل کالبدی ایجاد چنین حسی در فضاهای یادشده (مقبره خواجه عبد درون) و مقایسه آن با احساس باغ ایرانی (باغ فین کاشان) از طریق بررسی ویژگی‌های فضا و کیفیت‌های ایجادشده توسط آنها می‌پردازد و می‌کوشد تا با تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها، معیارهای فیزیکی (کالبدی) را برای ایجاد این حس معرفی نماید.

واژگان کلیدی: کالبد، کیفیت فضایی، زمان، حس فضا، کاشان، باغ فین، سمرقند، مقبره خواجه عبد درون.

کیفیت فضایی

طراح در زمان طراحی به جنبه‌های کمی و ابعاد و ارقام توجه زیادی دارد؛ اما هنگامی که از او درباره طرح پرسیده می‌شود، بیشتر به بیان جنبه‌های کیفی و زیباشناختی می‌پردازد و هدف خود را از ارائه کمیت‌ها، بیان می‌کند. در واقع همه معماران در فراسوی ظاهر و کالبد فیزیکی و کمیت‌هایی که برای بیان آن ارائه می‌کنند، به دنبال ماهیت و کیفیت اصلی طرح هستند. اندیشه هر هنرمند تنها بیان یک ایده است (زهوی، ۱۳۷۶). اما این ماهیت یگانه یک مفهوم صرفاً انتزاعی نیست. فیزیک و کالبد معماری، ابزار معمار برای دست‌یابی به آن ماهیت است. باید توجه داشت که به غیر از کالبد، عوامل دیگری همچون ذهنیت معمار در زمان طراحی، سابقه ذهنی و تجربیات مخاطب و نیز حافظه تاریخی، در خلق

ماهیت یک اثر معماری مؤثرند. تجربه و قضاوت اثر معماری در وهله اول به واسطه درک آنی و حسی متأثر از عینیت معماری حاصل می‌شود. چگونگی عناصر و رابطه بین آنها و شیوه ادراک آنها در فضا موجب کیفیت‌هایی است که در ترکیب با هم موجب پدید آمدن احساساتی در فرد می‌شود. این احساسات، خود معلول کیفیت‌هایی است که به آنها «کیفیت فضایی» می‌گویند. در بحث از کیفیت و احساس فضایی سه مقوله متفاوت و متمایز وجود دارد:

۱ ویژگی‌های یک فضا

۲ کیفیت فضا

۳ تأثیر روانی کیفیت‌ها (احساس) (پاکزاد، ۱۳۸۱).

کیفیت‌های فضا در کنار هم منجر به ایجاد حس وحدت در انسان می‌شود. در معماری سنتی نیز بنیادی‌ترین اصل، اصل وحدت است. مطلوب معماری ایرانی در دوره اسلامی تلفیق همه جنبه‌ها در جهت نیل به وحدت است (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰). چنین فضایی انسان را به خود جذب می‌کند و به لحاظ معنوی رام می‌سازد (زهوی، ۱۳۷۶).

زمان و فضا

زمان در فرایند استقرار انسان در فضا، تجربه، احساس و ادراک کیفیت‌های آن سهم به‌سزایی دارد. زمان و فضا به لحاظ ادراکی به هم وابسته‌اند. ادراک فضا با حرکت در آن صورت می‌گیرد و زمان آشکارا و بلافاصله از حرکت برمی‌خیزد. حرکت می‌تواند به شکل فیزیکی، بصری و یا خیالی باشد (خیرآبادی، ۱۳۸۷). برعکس، زمان به شکلی درونی ادراک می‌شود. سیستم زنده برای فهم زمان بیش از محرک‌های بیرونی و تحولات محیطی، به دگرگونی‌های درونی و متغیرهای داخلی خویش وابسته است. گاهی فضا چنان انسان را جذب می‌کند که حرکت فیزیکی و حتی بصری متوقف شده و تنها حرکت خیالی ادامه می‌یابد. از میان این گونه فضاها می‌توان به باغ‌های ایرانی اشاره کرد. فضاهایی که انسان را به فکر و می‌دارند و مسیر توجه او را از آفاق به انفس تغییر می‌دهند؛ فضاهایی که با توقف حرکت فیزیکی و بصری، گویی زمان نیز در آنها متوقف می‌شود. اما تعدد برخورد با یک مکان بر وابستگی مخاطب به آن تأثیر می‌گذارد؛ تجربه بیشتر یک مکان، توجه به خصوصیات فیزیکی آن را کمتر و وابستگی به مفاهیم و تداعی معانی را بیشتر می‌کند. از این رو باغ ایرانی در نوشته‌های معماری ما معمولاً با واژه‌ها و تعبیر کلی فلسفی، عرفانی و حتی گاهی شاعرانه توصیف می‌شود.

در اینجا برای دست‌یابی به یک نگاه جزئی‌نگر، با فاصله‌گرفتن از معماری ایرانی در بستر جغرافیایی کنونی آن، سعی شده وابستگی به معانی و مفاهیم کلی تا حد امکان کاهش یافته و توجه بر عناصر و ویژگی‌های کالبدی و فیزیکی متمرکز شود. از این رو ابتدا عوامل ایجاد این حس در مقبره عبد درون به عنوان یک فضای کمتر آشنا مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس با باغ فین به عنوان نمونه‌ای از باغ ایرانی مقایسه می‌شود.

مقبره خواجه عبد درون

مقبره خواجه عبد درون، یک فضای مربعی با هندسه مرکزگرا است که چهار فضای متفاوت در چهار ضلع آن قرار گرفته است. یکی از این چهار فضا (ایوان) خود را شاخص کرده و از بقیه متمایز

باغ فین، کاشان.

مقبره خواجه عبد درون، سمرقند، ازبکستان.

رابطه بین ویژگی‌های فضا، کیفیت‌ها و احساس فضایی، مأخذ: نگارنده، ۱۳۸۸.

مقایسه تطبیقی

با مقایسه ویژگی‌های این دو فضا مشاهده می‌شود که به لحاظ کالبدی-هندسی تفاوت‌های عمده‌ای میان آنها وجود دارد؛ عمده این تفاوت‌ها عبارت است از:

- هندسه مبتنی بر حرکت در باغ فین و هندسه مبتنی بر سکون در مقبره خواجه عبد درون
- تبدیل شدن آب راكد در مقبره خواجه عبد درون به آب جاری در باغ ایرانی

در حقیقت در باغ ایرانی ریتم یکنواخت عناصر محور اصلی، حرکت بصری و فیزیکی را به تدریج به حرکت خیالی تبدیل می‌کند؛ اما در مقبره خواجه عبد درون با توقف حرکت فیزیکی و سپس بصری، خیال مجال حرکت می‌یابد.

با وجود این تفاوت‌ها، این دو فضا به لحاظ کنترل نور، دید و صدا و نیز حذف عناصر اضافی، سادگی و بی‌پیرایگی با یکدیگر مشابهت دارند.

اگر کیفیت‌ها و احساس دو فضا را با یکدیگر مقایسه کنیم، شباهت‌های بیشتری مشاهده می‌کنیم؛ با این تفاوت که احساس تأمل‌برانگیزی در مقبره عبد درون، محصول سکون و رکود است اما در باغ فین در اثر وسعت مجازی، بیکرانگی و ریتم یکنواخت و پیوسته ایجاد شده است.

جمع‌بندی

احساس یکسان ایجاد کند، کالبد نامتشابه نیز لزوماً به معنای احساس متفاوت نیست. خلق احساس توقف زمان در فضا با کیفیت‌هایی نظیر وحدت، هماهنگی، نظم، تعادل، توازن و هویت‌مندی محقق می‌شود. در چنین فضاهایی، حس آرامش ایجاد شده توسط این کیفیت‌ها، حرکت فیزیکی را متوقف می‌کند و سادگی فضا، عدم جلوه تغییرات محیط بیرونی و تصویر ذهنی شفاف‌تری که در ابتدای حضور در فضا برای مخاطب ایجاد شده و باعث توقف حرکت بصری می‌شود؛ اما تأمل‌برانگیزی فضا خیال او را به حرکت درمی‌آورد.

شده است. یک حوض به شکل ۸ ضلعی در وسط حیاط قرار دارد که ۴ درخت چنار بلند در چهار گوشه آن واقع شده است. سطح وسیع آب راكد، فضا را در خود انعکاس می‌دهد. درختان بلند و انبوه مانع از رسیدن نور خورشید به زمین می‌شوند. محصوریت و اشباع بودن فضا از صدای پرندگانی که لابه‌لای شاخ و برگ درختان زندگی می‌کنند، فضا را چه به لحاظ دیداری و چه به لحاظ شنیداری از محیط اطراف مجزا می‌کند. سادگی و فقدان عناصر انحرافی، در کنار هندسه مشخص، کلیتی قابل درک به انسان ارائه می‌دهد.

این عناصر و ویژگی‌های فضایی، کیفیت‌هایی را ایجاد کرده که در ترکیب با یکدیگر باعث ایجاد احساس آرامش و تأمل‌برانگیزی شده است. آرامش، محصول آسایش فیزیکی و روانی، رنگ‌هایی با کنتراست کم، نور و صدای ملایم، آشنایی و هماهنگی، تعادل، توازن و نظم است و تأمل‌برانگیزی نیز محصول حضور آب راكد و انعکاس، سکون، سادگی و نور ملایم و پراکنده است. این دو حس، در کنار عامل تفکیک فضای حسی از بیرون، سبب می‌شوند که انسان به نوعی گذر زمان در این فضا را احساس نکند.

باغ فین کاشان

ابتدایی‌ترین و عمومی‌ترین اصل در باغ ایرانی ایجاد یک محور حرکتی طولی در میانه باغ است. در دو سمت این محور درختان سایه‌انداز (معمولاً همیشه سبز) کاشته شده‌اند. این محور یک پرسپکتیو تک نقطه‌ای با عمق زیاد ارائه می‌دهد؛ فضای بی‌انتهایی که انسان را وادار می‌کند به درون خویش بنگرد و به نوعی از ادراک شهودی دست یابد (منصوری، ۱۳۸۴).

عنصر مهم دیگر در باغ، حضور آب در وسط محور است که صدای ایجادشده توسط سینه کبکی‌ها در کنار صدای پرندگانی که در میان شاخ و برگ درختان آشیانه دارند، یک فضای شنیداری خاص و منحصر به‌فرد در آن پدید آورده است. محصوریت باغ دید از داخل به خارج و از خارج به داخل را محدود و باغ را به لحاظ بصری از محیط اطراف خود مجزا نموده است. روشنایی ملایم به واسطه ممانعت شاخ و برگ درختان از رسیدن نور خورشید به زمین، سبب کاهش کنتراست رنگی میان عناصر شده و ترکیب ملایمی را ایجاد کرده است. در حقیقت می‌توان گفت که این شاخ و برگ‌ها فضا را از بالا نیز محصور نموده است.

مأخذ: نگارنده، ۱۳۸۸.

مأخذ: نگارنده، ۱۳۸۸.

منابع

- اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۸۰) *حس وحدت*، ترجمه: حمید شاهرخ، نشر خاک، اصفهان.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۱) *کیفیت فضا*، فصلنامه آبادی، شماره ۳۷.
- حیدری، فاطمه؛ ایرانی، بهبهانی، هماء، *آشنایی با باغ‌های ایرانی*، برگرفته از سایت www.hamshahrionline.com.
- خراسانی‌زاده، محسن؛ ترک‌زاده، نغمه (۱۳۸۴) *جزوه درس مبانی نظری معماری منظر*، سال تحصیلی ۸۵-۱۳۸۴، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- خیرآبادی، حدیث (۱۳۸۷) *منظر حرکت (با تأکید بر جنبه‌های زمانی ادراک محیط و منظر)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید بهشتی.
- زوی، پروین (۱۳۷۶) *چگونه به معماری بنگریم*، ترجمه فریده گرمان، انتشارات کتاب امروز و مهندسی مشاور امکو ایران، تهران.
- فون‌مایس، پی‌پر (۱۳۸۳) *نگاهی به مبانی معماری: از فرم تا مکان*، ترجمه: سیمون آیوزیان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- منصوری، سید امیر (۱۳۸۴) *درآمدی بر زیبایی‌شناسی باغ ایرانی*، فصلنامه باغ نظر، شماره ۳.